

A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára

1. A magyar növénynevek szótárának a gondolata az 1980-as évek végén, a 90-es évek elején vetődött fel.

A magyar etimológiai szótárakban megtalálhatjuk néhány növénynevünk etimológiáját, azonban ez a feldolgozott névmennyiség elenyésző a herbáriumokban, füveskönyvekben, korai szakácskönyvekben stb.-ben előforduló nevek mennyiségéhez képest. Mindmáig híjával vagyunk egy összefoglaló, szintézis jellegű munkának, egy az egész magyar növénynév állományt átfogó történeti-etimológiai szótárnak.

A gyűjtést egyetemi hallgatóként kezdtem Jakab László irányításával, ennek első állomásaként jelent meg az Egzotikus gyümölcsök magyar neveinek történeti-etimológiai szótára (Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1996).

A hatalmas anyag feldolgozása meghaladja egy ember erejét, ezért kisebb egységenként igyekszem a munkát elvégezni: 2004–7 között a magyar gyógynövények neveit dolgoztam fel.

Szótárainkban sokszor tévesen azonosított növénynevekkel találkozhatunk, az adatok ellenőrzését, pontosítását, valamint az újonnan feldolgozott növények régi és nyelvjárási elnevezéseit botanikus szakember, Priszter Szaniszló azonosította.

2. Kutatási munkatervünkben a szótár megszerkesztésének, a mutatók elkészítésének, valamint a kézirat nyomdai előkészítésének és megjelentetésének határideje: 2008 vége. Szótárunk elkészült, a munkát befejeztük, a nyomdával megkötöttük a szerződést, a könyv megjelenésének ideje 2008 eleje. A könyvet Jakab László lektorálta, A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai sorozatban jelenik meg, 85. szám, Debrecen (530 oldal). A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára című könyv a következő nagyobb fejezetekből áll: Bevezetés; Az anyag körülhatárolása, a források és az anyaggyűjtés; A magyar növénynévadás vázlatos története; Növénynevek szerkezeti elemzése; A növénynevek szóképzésének eredet szerinti csoportjai; A szótár szerkezete; A magyar növénynevek helyesírása; A magyar gyógynövények neveinek szótára; Latin név szerinti mutató; Irodalom; A leggyakrabban előforduló közszói rövidítések és a használt jelek.

3. **Az anyag körülhatárolása, a források és az anyaggyűjtés.** — A szótár gyógynövények (olyan fa, cserje, fű, gomba vagy moszat, melynek valamely szervét, gyökerét, levelét, virágját, termését vagy más részét a benne levő hatóanyagáért a gyógyászatban alkalmazzák) magyar elnevezéseit tartalmazza. Feldolgoztam az ún. „hivatalosan elismert” gyógynövényeket (ezeket a Magyar Gyógyszerkönyv, a hazai drogszabványok és az engedélyezett gyógynövénydrogok jegyzéke alapján választottam ki), valamint számos „nem hivatalosan elismert” gyógynövényt a régi herbáriumokból és füveskönyvekből, amelyeket elsősorban a népi gyógyászat használ.

Növénynevekkel számtalan forrásban (tudományos, szépirodalmi, ismeretterjesztő munkákban, újságcikkekben, tankönyvekben stb.) találkozhatunk. Négy típusba tartozó forrásműveket dolgoztam fel: 1. növénytani és orvosi munkákat; 2. gasztronómiai munkákat; 3. útleírásokat; 4. nyelvészeti anyagokat. A négy típus közül legnagyobb mennyiségben növénytani forrásokkal foglalkoztam. Ez a négy forrástípus lehetővé teszi a növénynevek igen széles körű — nyelvészeti és művelődéstörténeti — vizsgálatát. Ezeket a teljesség igényével egy ember aligha tudná belátható időn belül feldolgozni.

Szükségszerűen válogatnom kellett tehát a sok forrás között. Azokat a műveket dolgoztam fel, amelyek a növénynevek szótörténetének és szóföldrajzának megállapításához elengedhetetlenül szükségesek. De a feldolgozott források növénynevei közül is sok kimaradt: pl. kimaradtak a teljesen azonosíthatatlan növénynevek; a téves nevek zöme; a kerti, termesztett növények (pl. *répa, borsó, cukorrépa, alma, körte, szilva* stb.).

4. A növénynevek azonosítása. — A munkát elsősorban nemzetségnevek és fajnevek vizsgálatára korlátoztam. A történeti növénynévanyag azonosítását Priszter Szaniszló végezte, ill. ellenőrizte. Ha az azonosítás bizonytalan, akkor ezt a szótárban jeleztem, illetve feltüntettem azt, hogy ki azonosította a növényt. A növénynevek vizsgálatához a botanikusok teremtették meg az alapot azzal, hogy meghatározták a növényeket, a növénynevek szövevényes rengetegében az ő azonosításaik nélkül lehetetlen lenne eligazodni. A nyelvtörténeti anyaggal különösen sok gond volt: ahogy haladunk a mától a múlt felé, úgy szaporodnak azonosítási gondjaink (ez természetesen valamennyi növény- és állatnévre vonatkozik). Erről a problémáról más szótárírók is írnak: „Bizonyos tekintetben külön probléma a növény- és állatnevek jelentéseinek a kérdése. ... Nem tudtam pl. mindig eldönteni, hogy a régi középkori latin nevek milyen mai növényekre (és állatokra) vonatkoznak” (Kniezsa, SzJlsz. 8). Az RMG. szerzői így vélekedtek a kérdéssel: „A szó jelentésének a pontos rögzítése különösen nehéz a növénynevek és a kevésbé ismert állatnevek területén, mivel itt az elnevezés a valóságban is sokféle. E neveket gyakran összecserélik” (RMG. 14).

5. A növénynevek vizsgálata. — A magyar gyógynövénynevek vizsgálatának művelődéstörténeti, botanika-történeti és nyelvtörténeti jelentősége van. A könyv a következő fejezetekben vizsgálja a növényneveket: A magyar növénynévadás vázlatos története, A növénynevek szerkezeti elemzése, Keletkezéstörténeti vizsgálat, A növénynevek szókészletének eredet szerinti csoportjai, A magyar növénynevek csoportjai.

A magyar növénynévadás vázlatos története című fejezet időbeli sorrendben a magyar növénynévszókincs múltját kísérli meg vázlatosan bemutatni, kiemelve a XVI. sz.-i magyar füveskönyvek történetét, az ezekben található receptek, javallatok jelentőségét.

Növénynevek szerkezeti elemzéséről átfogó módszer nem készült, különféle részelemzések jelentek meg, de a különböző művek különböző szemléletet tükröznek. A növénynevek szerkezeti elemzése című részben funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai szempontból elemzem a növényneveket. A funkcionális-szemantikai elemzés során a feldolgozott növényneveket vizsgálva azokat a tényezőket veszem számba, amelyek alapján a növénynevek létrejöttek, azt tekintem át, hogy a névadásnak mi volt az indítéka, tehát milyen szemlélet szülte őket; a felsorolt típusok egyetemes jellegűek. A lexikális-morfológiai elemzés során a lexikális elemek azon típusait kívánom számba venni, amelyek a növénynevek, illetve a névrészek felépítésében megjelennek: a névrészekbe foglalt szavak és a névalkotásban szerepet játszó morféákat vizsgálom.

A keletkezéstörténeti vizsgálat című fejezet a szóalkotásnak két szintjét, a külső és a belső szóalkotást különbözteti meg, az alábbi rendszerben elemzi a növényneveket:

A. BELSŐ NÉVALKOTÁS

A belső szóalkotás történhet a meglévő nyelvi elemek jelentésének átértékelésével (jelentésbeli szóalkotás) vagy alakai eszközökkel (szóösszetétel, szóképzés stb.).

1. szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek

- 1.1. egyrészes nevek (*agármony, cigánypicsa, cickafark, csabaíre*)
 - 1.1.1. tárgyas (*tökösséggyógyító, tejalatató*)
 - 1.1.2. határozós (*fülbecseppentő*)
 - 1.1.3. jelzős (*vénuszhaj, cickafark*)
 - 1.1.4. jelentéstömörítő (*kankós*)
 - 1.1.5. mellérendelő (*élekhajok*)
 - 1.1.6. szervetlen (*engemnefelejcs*)
- 1.2. kétrészes nevek (*sípfű, sebforrasztófű, kanálfű, szőrösfű*)
- 2. morfológiai szerkesztéssel alkotott nevek**
 - 2.1. névszóképzővel (*boglárka, bojtorjánka, sarkantyúka, sikkantyú, báránka*)
 - 2.2. névutóval (*naputánforgófű, naputánnézőfű*)
- 3. jelentésbeli névalkotással keletkezett nevek**
 - 3.1. jelentésbővítéssel vagy -szűküléssel (*oroszlánszáj*)
 - 3.2. névátvitellel
 - 3.2.1. metaforikus névátvitel (*hídőr, macskatalp, harangláb*)
 - 3.2.2. metonimikus névátvitel (*disznócska, üresgyökér*)
 - 3.2.3. szinekdoché (*akácfa*)
- 4. szerkezeti változással alakult nevek**
 - 4.1. tapadással (*angyalédes, napraforgó*)
 - 4.2. redukcióval (*Szent Barbara fiúve*)
 - 4.3. kiegészítéssel (*macskatalpfű, mogyoróaljafű*)
 - 4.4. bővítéssel (*barátfejűfű, cserfalevelűfű*)
 - 4.5. népetimológiával (*kacsanyak, kálomistagyökér, atlaszér*)

B. KÜLSŐ NÉVALKOTÁS

A külső szóalkotás idegen elemek felhasználásával történik.

- 5. névátvitel**
 - 5.1. A jövevényszavak (*menta, kökörcsin, atracél*)
 - 5.2. Az idegen szavak (*nigella, benedikta*)
 - 5.3. A tükörfordítások (*salamonpecsét, pástortarsoly*)

A növénynevek szóképzésének eredet szerinti csoportjai című fejezetben a következő típusokat tárgyalom:

1. Az alapnyelvi eredetű növénynevek (ősi szóképzés) uráli, finnugor vagy ugor korból származnak: pl. uráli eredetű a *nyár*, a *nyír*, a finnugor korból származik a *fenyő*, a *hárs*, *szil*, az ugor korból pedig az *eper*, a *köles* stb.

2. A magyar nyelv külön életében keletkezett növénynevek (belső keletkezésű szavak). — A magyar nyelv külön életében keletkezett növénynevek valamilyen szóalkotási mód vagy jelentésváltozás eredményei, ez a legnépesebb csoport.

- A. Belső szóteremtéssel létrejött alakulatok (hangutánzó, hangfestő szavak stb.).** — Szóteremtéssel keletkezett pl. a *pipanacs*, amely hangutánzó eredetű, s beletartozik egyfelől a *pattint*, *pattog*, másfelől a *pacskol*, *paskol* szavak rokonságába, valamint a *tátika*, amely a *tát* igéből származik, hangutánzó-hangulatfestő eredetű. Egyéb példák: *pitypang*, *pukkantó*, *bozsor* stb.
- B. Szóalkotással keletkezett alakulatok.** — Azok a szavak tartoznak ide, amelyek nyelv önálló életében jöttek létre a szóalkotás különböző módjaival jöttek létre a nyelvben már meglévő vagy oda bekerült elemekből.

- i. **Szóképzéssel létrejött növénynevek.** — *-ka: bársonyka, boglárka, bojtortjanka, sarkantyúka, angyalka; -cska: kutyócska, borsocska, árvácska; -vány/-vény: gyujtovány; -di: sósdi; -s: gerezdes; -i: tengeri; -r: csucsor* stb.
- ii. **Szóösszetétellel létrejött növénynevek.** — A szóösszetétel a növény-névalkotásnak az a gyakori módja, amelynek segítségével két szót egyetlen új szóvá illesztünk össze: *agármony, cickafark, csabaíre, vénuszhaj, sípfű, kanálfű, sebforrasztófű* stb.
- iii. **A szóalkotás ritkább módjaival létrejött nevek.** — Elvonással (tapadással), szóhasadással, szóvegyüléssel, népetimológiával stb. is jöttek létre növénynevek. Elvonással (tapadással) alakult nevek: *bolondító* (< *bolondító beléndek*), *tátogó* (< *tátogóvirág*), *napraforgó* (< *napraforgóvirág*), *kecsekerágó* (< *kecsekerágóbokor*); szóhasadással: *viola ~ ibolya*; szóvegyüléssel: *citrancs*; népetimológiával: *kopotnyak* (< *kapotnyak*), *sárkerék* (< *sárkerep*), tiltó igealak főnevesülésével (*nefelejcs*); tulajdonnév köznevesülésével (*salamonpecsét, ábelfű*); metaforizációval stb.

C. Szószervezétté válással létrejött növénynevek. — A szószervezet „legalább két, nem viszonyozói értékű szónak nyelvtanilag megformált, bizonyos általános viszonyt is kifejező, a szónál rendszeresen alkalmibb egysége” (MMNyR. II. 66). A növénytani nómenklatúra alapelve, hogy a növényneveket két szóval jelölik. A utótag a nemzetségnév és ehhez hozzáillesztik az előtagot, az előtag jelöli a nemen belüli egyedet, a fajt. Pl. *kékvirágú-ökörfark, kisebbik földi sülyfű, erdei nagyobb lépfű, fagyókerű paptöke, hamis fekete magú nigellafű, mérges vad harapást gyógyító fű, köszvényt gyógyító fű* stb.

3. Az idegen nyelvekből átvett növénynevek rétegén belül beszélhetünk jövevényszavakról, idegen szavakról és tükröfordításokról.

- a) **A jövevényszavak.** — A jövevényszavak csoportjába sorolható pl. a szláv eredetű *a bab, belénd, kapotnyak*; latin eredetű a *cedrus, citrom, gyömbér*; török eredetű a *csalán, gyopár, kökörccsin*; olasz eredetű a *porcsin, saláta* stb.
- b) **Az idegen szavak.** — Az idegen szavak csoportjába a ma is idegen, elsősorban latin növénynevek tartoznak: pl. *nigella, benedikta*.
- c) **A tükröfordítások.** — A tükröfordítások keletkezésének módja az, hogy az átvevő nyelv az átadó nyelvi tartalmat saját nyelvi elemeivel tükrözteti, mintegy szóról szóra lefordítja: *szarvasnyelv* (< ném. *Hirschzunge*), *salamonpecsét* (< lat. *Sigillum Salomonis*), *lúdláb* (< lat. *Pes Anserinus*), *ebszem* (< ném. *Hundsaugen*).

6. A szótár szerkezete. — A szócikkek szerkezetét a történeti-etimológiai szótárak szerkesztési elveinek megfelelően alakítottam ki. Technikailag a TESz. és az EWUng. felépítését követtem: a magyar szótörténet (szóalakok, alakváltozatok, a jelentés), majd az etimológiai megjegyzések, a szócikket pedig rövid bibliográfia zárja.

A szótár a hazai és a jelentősebb külföldi gyógynövények magyar neveit és társneveit (régii növényneveket és a tudományos magyar elnevezéseket) tartalmazza: nemzetségneveket és fajneveket.

A címszavak megválasztása — mint nyelvtörténeti szótárakban általában — nem könnyű feladat. Alapelvnek a következőt tekintettük: egy szócikkbe került a címszó (pl. *gyöngyvirág*) és összes jelzős elnevezése (pl. *fehér gyöngyvirág, májusi gyöngyvirág, sokbötökgyöngyvirág*).

Az önálló szócikkek lehetőleg minden tájékoztatást megadnak a címszóról, az utaló szócikkek csak azt jelzik, hogy a szóban forgó elem melyik önálló szócikkben van feldolgozva, az önálló szócikket a félkövér betűkkel szedett címszó vezeti be.

A főnévi előtagú növényneveket (pl. *varfű, kutyakapor, farkasbab, disznóbab*) önálló címszóként kezelem, és az utótagnál (— **Ö:** ... jelzés után) megtalálhatók azok a

címszavak, melyeknél az említett név más növénynév utótagjaként szerepel. Pl. a *bab* címszó végén ott találjuk az utalást: — **Ö**: *disznó~*, *farkas~*; a *varfű* címszó végén az utalás: — **Ö**: *béka~*.

Alcímszóként kezelem az etimológiailag összetartozó szavakat, amelyeket az előtagok hasonlósága vagy kialakulása miatt célszerű egy szócikken belül tárgyalni: pl. a *pecsétesfű* címszón belül foglalkoztam a *pecsétesgyökér*, *pecsétgyökér* nevekkel. Ezeket kettős vonallal (||) tagoltam annyi részre, ahány szót adatoltam.

Az utaló szócikk vezérszava a félkövér betűkkel szedett 9 pontos utalószó, ez érdemi tájékoztatást a címszóról nem nyújt, hanem l. (= lásd) jelzés után csak azt közli, hogy a részletes felvilágosítást melyik önálló szócikkben kell keresni (ez utóbbi szintén félkövérrel szedve). Használok belső utalásokat is a szótárban. A utolsó bekezdéshez csatolva, tőle gondolatjellel (—) elválasztva az utaló rész található, Vö. jelzéssel bevezetve az etimológiai kapcsolatok. Ha szükséges, akkor a szócikken belül → -lal utalok a megfelelő szócikkre. Amennyiben jelzős szerkezetre vagy összetételre hivatkozom, a név után jelölöm azt a szócikket, ahol a szerkezetet tárgyalom pl. *rüh ellen való fürösztő fű* (→ *rühfű*).

Az önálló szócikkben a címszó után következnek a szótörténeti adatok: az alakváltozatok, a jelentések, jelzős szerkezetek és összetételek. Az adatokat betűhíven közlöm, időrendben. A címszóra vonatkozó abszolút első adat évszámát félkövér szedéssel emelem ki. Nem tüntetem fel az évszámot a nyelvjárási adatok előtt. Az ilyen alakváltozatokat gondolatjel és népnyelvi (— N.) megjelölés választja el az évszámmal idézett adatoktól.

Az alakváltozatok felsorolása után **J**: jelzéssel bevezetve következik a címszó jelentésének vagy jelentéseinek megadása latin tudományos névvel és a hivatalos magyar névvel (Priszter 1998. *Növényneveink. A magyar és a tudományos növénynevek szótára*. Budapest: Mezőgazda Kiadó. alapján). A jelentéseket időrendben adom meg, a jelentések megállapításához elsősorban az eredeti szövegben az adat, ill. adatok mellett szereplő latin növényneveket használtam, illetve az adatok szövegekörnyezetéből indultam ki, ahol ez lehetséges volt.

A többjelentésű címszó jelentéseit arab számokkal (**1.**; **2.** stb.) tagolom, a félkövér arab számot az adatok elé tesszük, a ■ jel a jelentések elkülönítésére szolgál. A többjelentésű címszó dokumentálása megegyezik az egyjelentésű címszóéval.

Minden önálló szócikk második bekezdése az etimológiával foglalkozik. Ez tartalmazza a nyelvi eredetre (a szó, ill. szócsalád eredetére) vonatkozó információt, utalhat csupán a szó idegen nyelvekbeli megfelelőinek elterjedésére (vándorszó, nemzetközi szó), vagy tájékoztathat csak a keletkezés módjáról (származékszó; összetett szó; hangutánzó eredetű stb.).

Az önálló szócikk harmadik bekezdése az etimológiai és szótörténeti irodalom adatait tartalmazza.

A szótárhoz Latin név szerinti mutatót készítettem, ahol a szótárban feldolgozott növények összes elnevezése megtalálható a növény rövid jellemzésével és orvosi felhasználásával együtt.

7. Kutatási munkatervünknek megfelelően a munkát befejeztük, A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára című könyv 2008 elején jelenik meg.

Nem tekinthetjük ezt a feldolgozást véglegesnek, lezártnak, az eddig nem vizsgált források tanulmányozásával újabb adatok kerülhetnek elő. A növénynevekkel foglalkozó

vagy a növénynevek vizsgálatához felhasználható irodalom igen bőséges, a kérdés irodalma szinte kimeríthetetlen. Azért sem tekinthetjük a témát befejezettnek, mert a fűszernövények, dísznövények, gombák stb. a témakör bővítésére készítenek.